

**USMON AZIM LIRIKASIDA SOTSIOANTROPOLOGIK JIHATLAR
SIFATIDA PSIXOLOGIZMNING O'RNI**

QarDU tadqiqotchisi D.Ro'ziyeva

Usmon Azim o'zbek lirik poeziyasini faqat mavzu va g'oyaviy mazmun jihatidagina emas, balki badiiy jihatdan ham yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'tardi. Shakl va mazmunning uzviy birligi uchun kurashdi va yangi-yangi obraz, xarakterlar, peyzaj va portretlar yaratdi, realistik tasvir tendensiyalarini rivojlantirdi. U.Azim "Insonni tushunish" nomli dastlabki to'plamida zamon, inson va sevgi murakkabliklarini o'ziga xos bo'yoqlar, ohanglarda ifodalashga intiladi. Shoir degan edi :

**Qalbingizga daryo bo'lib kiraman bir kun ,
She'r yurtidan sado bo'lib kiraman bir kun .**

Ijodkor 70-yillar adabiyotimizga o'zining dadil qadamlari bilan, yoniq qalbi bilan kirib kelgan bo'lsa, u o'zi aytganday qalblarda daryo misol to'lib-toshib oqayotir desak mubolag'a bo'lmaydi. Shoir ijodida zamon, hayot, haqiqat va adolat qalbi tug'yon urib turadi. Erk va o'zlik uchun kurash – shoir she'rlarining mag'zini tashkil etadi. U.Azim she'riyatiga tanqidchilar, adabiyotshunoslar va boshqa ijodkorlar tomonidan iliq munosabatlar bildirilib kelinmoqda. Jumladan, Mirzo Kenjabek shoirning "Uyg'onish azobi" nomli she'riy to'plamiga o'z fikr – mulohazalarini bildirar ekan quyidagicha fikrlarni ilgari suradi: Usmon Azim, X. Davron, Sh. Rahmon va boshqa iste'dodlar yurak yalang'ochlab maydonga chiqdilar. Adabiyot dargohiga yo'nalgan har bir o'qimishli yosh shoir ushbu iztirobga duch kelishi muqarrar. Qafasdagi adabiyotning isyonkor kuychilaridan bo'lmish keyingi avlod chin so'zni rasm etdi. Xususan, U. Azim rost tuyg'ular kuychisi, to'g'riso'z shoir sifatida tanildi. Usmon Azim shiddatli tuyg'ulari bilan, keskin holatlar va aniq tasvirlari bilan o'zbek she'riyatiga yangicha ruh olib kirdi. Shoir shaxsi – vujud, she'ri – ruh bo'lib ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Ruh – haqiqat maydoniga, Haq Arshiga, vujud esa ko'ngil mayliga berilib, farog'atga intilayotgandek tuyuladi. U. Azim bir she'rida :

**Bu dunyo – ku manim ko'nglim yarim etdi,
Yarmi bilan kuylasam ham olam to'lar ! –**

deb yozgan edi. Shoir xalqi muhabbat dardidan, el-yurt armonidan gohida erksizlik va qullikdan ko'ngli yarim kishilardir. Axir shoir "Shoirlar armondan tug'iladilar" deb bejiz yozmagan. Usmon Azimning "Jimlik" to'plamidan joy olgan she'rlar esa shoirning ilgari yozgan poetik asarlariga xos zich matnli, falsafiy ma'noli va turli – tuman shaklli qiyofadadir. To'plamdagi nasr ham turfa xil: hikoya, kinoqissa va dramalar inson ichki dunyosining rang – barang tovlanishlarini ifoda etadi.

To'plamdan joy olgan kinoqissalar ekranlashtirilgan, dramatik asarlar esa sahna yuzini ko'rgan. Ijodkorning badiiy mahorati haqida gapirarkan Shuhrat shunday deydi: "Usmon Azim keyingi o'n yil mobaynida she'riyatimizga kirib kelgan yoshlarning ta'lantlilaridan biri. U bilimli, xushyor, izlanuvchan. Uning yaxshi shoirona ko'zi bor, olamni shoirona ko'z bilan kuzatib, shoirona dard bilan kuyib – yonib yozadi"¹. Ijodkorning armiyada turib "Potpolkovnik Fateev", "Askar o'ldi", "Komandirman", "Doktor to'g'risini aytdi", "Leytenant Baratov bilan suhbat" kabi o'ziga xos, hali tengdoshlari idrok etib olmagan yangi gapni aytdi. Bu gaplar chindan ham she'riyatimizda yangilik edi. Ana shu she'rlaridan boshlab uning ijodida o'sish boshlandi va ijodkor muntazam ijodiy salohiyatini oshirib bordi. Shoir U. Azim haqida fikr bildirgan har bir adabiyotshunos olim uning kechinmalari ifodasini nechog'lik baland pardalarda ifoda eta olishi haqida so'z ochadi.

Biz bunday fikrlarni Jumagul Suvonovanning "Usmon Azim she'riyatida badiiy tafakkur" nomli kitobida ham uchratamiz. "Insonni tushunish" hayotga endigina kirib kelgan, turmushning har bir jabhasiga katta qiziqish va chanqoqlik bilan boqayotgan yosh shoirning iztiroblari edi. To'plamda Usmon Azimning o'z

iztiroblarini to'kish uchun o'ziga xos shakl izlayotganligi sezilib turadi. To'plamdagi she'rlar ba'zan mumtoz adabiyotdagi masnaviylarni, ba'zan Mayakovskiyga xos fikrni erkin bayon etish uslubini, gohida an'anaviy barmoq vaznini yodga soladi. Shoir qaysi shakl va vaznda bitmasin, baribir, unda hayotni obrazli fikrlar bilan idrok etayotgan iste'dodli ijodkorning tuyg'ulari namoyon bo'la boshlagan edi. Shu bilan birga u yaratgan o'nlab to'plamlarga kirgan she'rlar, dostonlar yorqin tuyg'ularga, ifodalarga boyligi, jo'shqin va jozibadorligi, shiddatkor va da'vatkorligi, goh g'amgin, goh beg'ubor erkalovchi ohanglari bilan kitobxon qalbidan chuqur joy oladi. Taniqli adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul yozganidek : vositalarini o'z fikr va mushohadalariga, falsafiy dunyoqarashiga tayangan holda yangicha talqin qiladi. Shu bilan birga ijodkorning tafakkur mevasi sifatida yangi timsollar va ifoda vositalari maydonga keladi. Yoki an'anaviy obrazlarga shoir qaysidir jihatdan yangicha ma'no yuklaydiki, bu ham shoir mahoratiga xos adabiy – badiiy hodisa hisoblanadi. Biz shoir ijodini tadqiq etar ekanmiz lirikadagi mavjud xarakter xususiyatlar va psixologizm bilan bog'liq nuqtalariga alohida e'tiborni qaratamiz. Sababi she'r bu ruhiyatdir. Bu borada olimlar fikr – mulohazalarini bildirar ekan inson ongi, ruhiy olami va hissiy kechinmalari haqidagi noyob xulosalarini aytib o'tdilar.

Jumladan, XIX asrning oxirlariga kelib faylasuflar inson faqatgina ongi vositasida fikr yuritmasligini, balki u ba'zan hissiyotga tayangan holda ham mushohada yuritishini e'tirof eta boshladilar. Zigmund Freyd inson o'z hislari ko'magida fikr yuritsagina olam hodisalarini mohiyatan anglashi mumkin ekanligini

tasdiqlaydi. Uning izdoshi Karl Gustav Yung psixologiya ilmiga “Jamoaviy ongsizlik” tushunchasini kiritadi. Yung fikricha, psixika nimaningdir hosilasi emas, u birlamchi va inson borlig‘ini aniqlab beruvchi asosiy prinsipdir. Jamoaviy ongsizlik – inson ongining dastlabki holati. Yungning nazariyasiga ko‘ra, psixikani anglash butun tirik mavjudotlarning uyg‘un jihatlarini his etish bilan amalga oshiriladi. Bunday holat aynan ibtidoiy odamlarda yaqqol kuzatilsada, barcha ijtimoiy davrlardagi inson ruhiyatiga birday dahldordir. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda insonning ichki kechinmalari faqatgina o‘z doirasida emas, balki ongsiz tabiat bilan uyg‘un holatidagi ichki ruhiyat manzaralari bilan hamohanglikda, mutanosiblikda she‘r shakliga solinadi. Ijodiy jarayon san’atkor tafakkuri bilangina bog‘liq hodisa emas. Asardagi ba’zi jihatlar taffakkurdan tashqaridagi va ayni paytda aqlga bo‘ysunmas bir ruh bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Chinakam san’atkor olamida ana shu ruh hukm suradi. Biz buni U. Azimning she‘r yozish jarayonidagi bildirgan fikr – mulohazalaridan ham bilib olishimiz mumkin. “Mumtoz adiblardan kimdir tushunmagan so‘zini yozgan yozuvchini otish kerakmi-ey, dorga osish lozimmi - ey – ishqilib, shunga yaqin bir fikrni aytgan. Men bu fikrga to‘liq qo‘shilaman. She‘r yozadiganlar ko‘p, ammo sevishga qodir, ko‘nglini ishq ishg‘ol aylagan shoirlar nihoyatda kam. Usmon Azimni Alloh sevgidan qismagan. Shuning uchun uning ko‘ngli erkin, ruhi va fikri erkindir. Shuning uchun ham uning eng yaxshi she‘rlarida ishq va e’tiqod shu‘lasi porlab turadi. Ehtimol, mana shuning uchun ham U. Azimning “Saylanma” sini o‘qigan she‘rxon tashqi bir dunyoga emas, balki ulkan bioshoirning ko‘ngil bog‘lariga sayr – u sayohat qilganday bo‘ladi. U. Azim insonning murakkab his tuyg‘ularini, ruhiy kechinmalarini mohirlik bilan ifodalab, turli adabiy usullar, badiiy til vositalarini qo‘lladi, xalq og‘zaki poyeziyasidan foydalandi. Ma’lumki, obraz va timsollar - san’at va adabiyotning o‘ziga xos bir kategoriyasi hisoblanadi. Ijodkor biror voqelik yoki narsa va hodisani mushohada etib, ularni hissiy- ta’sirchan tarzda ifodalaydi.

Xususan, shoir-ijodkor sotsioantropologiyasini ochishda, she‘rlarida insonning insonga, tabiatga, jamiyat va ilohiyotga munosabati aks etar ekan, shoir unda asrlar davomida shakllanib kelgan an’anaviy timsollar va badiiy tasvir vositalarini o‘z fikr va mushohadalariga, falsafiy dunyoqarashiga tayangan holda yangicha talqin qiladi. Shu bilan birga ijodkorning tafakkur mevasi sifatida yangi timsollar va ifoda vositalari maydonga keladi. Usmon Azim tabiatni rassomlarday o‘ziga xos tarzda ko‘ra oladi. U xuddi rassom kabi ko‘rganini o‘zi his qilganiday tasvirlashga qodir ijodkor. XX asr o‘zbek adabiyotining g‘oyaviy - tematik tadriji masalasini bugungi ijtimoiy va ilmiy tafakkur nuqtayi – nazaridan ko‘rib chiqish zarurati tug‘iladi. Shuningdek, yangilangan ijtimoiy – tarixiy sharoitda yashayotgan inson qalbini aks ettirish uchun she‘riyatni ham shunga muvofiq isloh qilish zarurati yuzaga keldi. Shuning natijasi o‘laroq she‘riyatimiz ritmik – intonatsion qurilishi, poetik ifoda tarzi, subyektiv tashkillanishi kabi muhim jihatlardan qator sifat o‘zgarishlariga uchradi.

Adabiyotshunos olim U.To'ychiyev lirik qahramonning muhim belgilaridan biri sifatida "Lirik qahramon subyektivlik ("Men") saltanati shohidir"² - , deya e'tirof etgan edi. Bu "Men" esa nafaqat shoirning botiniga, balki o'quvchining ichki olamiga, ruhiyatiga ham dahldor hisoblanadi. Shuning uchun ham o'qilayotgan she'r bizning o'z tuyg'ularimiz, hissiy kechinmalarimizdek yangraydi. Uni o'zimiznikidek qabul qilamiz. Bu ijodkorning badiiy mahoratidan dalolat beradi. She'riyatdagi bu kabi poetik o'zgarishlar lirikada mohiyat va shaklni chuqur tadqiq etib, ilmiy bahosini berish asosida adabiyotimizning keyingi taraqqiysi uchun zarur nazariy xulosa va umumlashmalar chiqarish mumkin.

Har bir davr boshqa davrlardan o'zining muayyan siyosiy-ijtimoiy-psixologik kayfiyati bilan farq qiladi. She'r, umuman, har qanday san'at asari, ana shu muhit – kayfiyatdan o'sib chiqadi va birinchi galda o'z davrining ijtimoiy – ma'naviy ehtiyojlariga xizmat qiladi. Lekin buni badiiy asarni muayyan bir davrga bog'lab qo'yish deb tushunmaslik lozim, chunki badiiy asar o'zining obrazlilik , ma'no xususiyatlarining ko'p qatlamliligi bois boshqa zamonlar iste'moliga ham kirib boraveradi. Usmon Azim she'riyatining mazmun – mundarijasi ham xuddi shu tavsifga mos va xosdir. Ya'ni, shoir ijodidagi o'ziga xoslik uning ijodida xalq dardining qalamga olinishi, umuminsoniy, milliy va umumbashariy qadriyatlarining aks etganligidadir. Biz insonni faqat sotsial yoki biologik mavjudot deb emas, dastlab uning ruhiy asosga ega ekanligini ya'ni, avvalo u Hazrati inson ekanligini inobatga olishimiz zarur.

Zero, Sharq uyg'onish davrining buyuk mutafakkirlari ham insonni tushuntirishda uning ruhiy olamiga alohida urg'u berishgan. Ta'bir joiz bo'lsa, ruhni insonning ildizi o'laroq qabul qilishgan. Markaziy Osiyoda ushbu qarashning shakllanishida Islom dini asosiy rol ni o'ynagan. Muqaddas kitobda "Albatta, biz Allohning bandalarimiz va albatta, biz U zotga qaytguvchilarmiz"³, - deya buyuriladi. Demak, falsafiy qarashlarimizning keyingi o'n asrlik rivojida Islom ruhi yetakchilik qiladi. Usmon Azim she'rida ko'rib-kuzatilgan voqelik tasvirini boricha berish bilan birga, undan olingan taassurotlar, his-kechinmalar ifodalanadi. Usmon Azimda tasvir ramzga aylanmay turiboq estetik qimmat kasb etadi, o'quvchida xuddi ko'rib turgandek taassurot uyg'otadi va bu taassurot tasviriy san'at asarini tomosha qilganda tug'iladigan kechinmalardan kam bo'lmaydi.

Ijodkorning lirikada bunday tasvir usulidan foydalanishi tasodifiy emas. Bunda, eng avvalo, voqelikni ko'rish orqali estetik idrok etish qobiliyati talab qilinadi. Shoir o'z his-tuyg'ularini ifoda etarkan, bu ifoda ijodkorning estetik qobiliyatlari bilan hamohang tarzda kechadi. Ma'lum bir ijtimoiy - psixologik davrda shakllangan shoir dunyoqarashi nafaqat shu palladagi xalq kayfiyatini, balki, umuman, u yoki bu xalq

kayfiyatidagi dominant xususiyatlarni o'zida jamlagan bo'lishi zarur. Bu hol, avvalo, tug'ma ravishda shoir ruhiga ko'chgan, qolaversa, tarbiya uni rivojlantirgan bo'lmog'i zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tanlangan asarlar 1-jilt Usmon Azim Toshkent: G'G'ulom nashriyoti batbaa ijodiy uyi 2016
2. Tanlangan asarlar 2-jilt Usmon Azim Toshkent: G'G'ulom nashriyoti batbaa ijodiy uyi 2016
3. Usmon Azim Saylanma "Shsrq" nashriyoti Toshkent 1995